

MA'NO KO'CHISH TURLARI

Pardayeva Gulshan Zafarovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti filologiya
yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Anotatsiya

Maqolada ma'no ko'chishining yuzaga chiqishi, sabablari va leksik qatlamda tutgan o'rni haqida ma'lumot berildi. Shuningdek, mazkur mavzu yuzasidan tadqiqot ishlarini olib borgan olimlar ishlari qisman o'rganildi. Ko'chimlarning semantik xususiyatlari haqida fikrlar yuritildi.

Kirish so'zlar: leksika, leksik ma'no, lisoniy va nutqiy ma'no, polisemiya, ichki aloqadorlik, tashqi o'xshashlik, trop, metafora, metanimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik

Inson taraqqiyotida til-alohida o'rin egallaydi. Atoqli tilshunos olim Gumbold ta'kidlaganidek: "Til-millatning ko'zgusi". Til faqatgina aloqa vositasi bo'lib qolmasdan, jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylanib ulgurgan. Masalan, biror yangi ixtironing yaratilishi va unga qo'yilgan nom orqali leksik birlikning boyishi kuzatilishi mumkin.

Tilshunoslik jamiyatning barcha tomonlariga kirib bormoqda. Bunga misol qilib siyosiy, ijtimoiy, psixologik, kompyuter lingvistikasi va boshqa bir qancha sohalarni sanab o'tishimiz mumkin. Bu o'zgarishlar esa til sathining kengayishiga va o'sib borishiga yo'l ochadi.

Jamiyat rivojidadagi barcha o'zgarishlar, eng avvalo, tilning lug'at tarkibida, leksikasida o'z ifodasini topadi. Leksikaning taraqqiyoti bir xalqning turmush tarzi, til va jamiyat jihatdan o'sishi va yuksalishi bilan o'zaro bog'liq.

So'z o'zining leksik ma'nosi bilan borliqdagi shaxs, narsa, belgi xususiyatlar, harakat-holat kabilarning aynan o'zini emas, balki ular haqidagi tushunchani ifodalaydi. Shu jumladan, so'zlar o'z ma'no bilan birga ko'chma ma'noni ham ifodalab, ko'p ma'noli so'zlarni hosil qiladi.

Ma'lumki, tilning boyishi ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: birinchisi ichki imkoniyat, ya'ni so'zlarni ko'chma yoki shakldosh sifatida qo'llash orqali bo'lsa, ikkinchisi chetdan so'z olish orqali boyitiladi. Chetdan so'z olish orqali tilning boyib borishiga qo'shnihilik aloqalari, fan-texnika taraqqiyoti, elchilik munosabatlari asosiy omil sifatida rol o'ynaydi. Ichki imkoniyat orqali so'zlar boyishda tabiiyki bir savol tug'iladi: So'zlar nega ko'chma ma'no hosil qiladi? Bu o'z navbatida insonlarning kundalik hayoti bilan o'zaro bog'liq holdagi jarayon bo'lib, har bir yangi paydo bo'lgan buyumga yoki tushunchaga yangi nom berish, alohida-alohida so'z qo'llash tilimizda so'zlar miqdorining haddan ortiq ko'payib ketishiga olib kelardi va xotirada

<https://conferencea.org>

saqlash qiyinlashib, natijada til yaroqsiz holga kelib qolgan bo‘lar edi. Keyingi muammo so‘zlarning o‘z ma‘nosi yoki ko‘chma ma‘nosini farqlash hisoblanadi. Bunda so‘zlarning o‘z yoki ko‘chma ma‘noda ekanligini bilish uchun ularni nutq tarkibidan ajratish kifoya. Masalan, pichoq o‘tkir ekan (pichoq o‘tkir bo‘la oladi. Bu so‘z o‘z ma‘nosida qo‘llanilmoqda)- O‘tkir zehnli bola masalani tez yechadi. (Zehn o‘tkir bo‘la olmaydi, demak, bu gapda o‘tkir so‘zi ko‘chma ma‘noda qo‘llangan).

Ma‘no ko‘chishining nima asosida ro‘yobga chiqishiga ko‘ra metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi turlarga bo‘linadi. Nutqimizda eng keng tarqalgan ma‘no ko‘chish turi metaforadir. G‘arbiy Yevropa tilshunoslari hosila ma‘no yuzaga kelishi hodisasini uch guruhga ajratadilar. Fransuz tilshunosi J.Maruzoning lingvistik lug‘atida ham, nemis ensiklopedik lingvistik lug‘atida ham u uchga: metafora, metonimiya, sinekdoxaga bo‘lingan. Bu hodisani St.Ulmap ikkiga: metafora va metonimiyaga ajratib ko‘rsatadi.

Rus tilshunoslari asosan Yevropa tillari tilshunosligiga tayanib, hosila ma‘no yuzaga kelishini tasnif qilishgan bo‘lsa ham, ko‘rinishini belgilashda goh bir xillik, goh farqlilik ko‘zga tashlanadi.

Rus tilshunosi L.A.Bulaxovskiy hosila ma‘no yuzaga kelishini olti ko‘rinishda qayd etadi: 1) metafora (kuznechik - kichik temirchi, chigirtka), vazifadoshlik (pero — pat, patdan ishlangan yozuv quroli), emotsionallik (golubchik - kaptarcha, suygunchak bola), metonimiya (pota - ter, mexnat), xalq etimologiyasi (ДАВЛЕТЬ -yetishmoq, bosmoq), aloqadorlik (nebo - osmon, tanglay). Mazkur ilmiy qarashlarda sinekdoxa metonimiyaning bir ko‘rinishi deb qayd etilgan. Ba‘zi nemis, fransuz, ingliz yoki arab leksikologiyasi bilan shug‘ullangan rus tilshunoslari faqat metafora va metonimiyani ko‘rsatish bilan chegaralanganlar.

Rus oliy o‘quv yurtlari uchun mo‘ljallab chiqarilgan darsliklarda yanada ko‘proq, turli xil ko‘rinishlarga bo‘lib yuborilgan. Kollektiv tomonidan chiqarilgan bir darslikda u: metafora (nos - anatomik, geografik), metonimiya (stol - mebel, dasturxon), ishlab chiqaruvchi, kashfiyotchi nomi bilan atash (nagan — ism, otish kuroli), vazifadoshlik (krilo - qush qanoti, samolyot qanoti) deb to‘rt ko‘rinishga bo‘lingan. N.M.Shanskiy ma‘no ko‘chishini uchga: o‘xshashlik, ya‘ni metafora; yondoshlik – metonimiya hamda vazifadoshlikka ajratib ko‘rsatadi. D.N.Shmelev ham N.M.Shanskiyga o‘xshab uni uch ko‘rinishga bo‘ladi. Ammo u sinekdoxa hodisasini ham qayd etgani holda, metonimiyaning bir ko‘rinishi deb ko‘rsatadi. A.A.Reformatskiy ma‘no ko‘chishini to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘rt ko‘rinishda deb bergani holda, u D.N.Shmelevdan farqli, sinekdoxani alohida hodisa sifatida talqin qiladi.

Arman tilshunosi E.B.Agayan D.N.Shmelevdan ancha ilgari hosila ma‘no yuzaga kelishini xuddi unga o‘xshash holda sinekdoxani metonimiya tarkibida sanab, uch ko‘rinishdan iborat deb bilgan.

<https://conferencea.org>

Turkiy xalqlar tilshunosligida ham ma'no ko'chish hodisasi to'grisida turli qarashlar mavjud. Qozoq tilshunosi G.G.Musaboyev, shuningdek, ozarbayjon tilshunosi S.Jafarov, rus tilshunosi A.A.Reformatskiy tasnifiga qo'shilgan. Qoraqalpoq tilshunosi Ye.Berdimuratov faqat metafora va metonimiyani tan oladi. Boshqird tilshunosligida xuddi shu yo'l tutilgani holda, metonimiya tarkibida sinekdoxa ham keltiriladi. Tatar tilshunosi K.S.Sabirov hosila ma'no yuzaga kelishini besh ko'rinishda deb biladi: o'xshashlik (metafora), aloqadorlik (metonimiya), vazifadoshlik, qamrash doirasiga ko'ra, xususiyat yaqinligiga ko'ra.

O'zbek tilshunoslari hosila ma'no yuzaga kelishini tasnif etishda, asosan, A.A.Reformatskiy bilan hamfikrlikka asoslanganlar. Faqat uch darelik mualliflari farqli qarash bilan chiqishgan. R.A.Bigayev va P.A.Danilovlar o'zlarining hamkorlikdagi dareliklarida hosila ma'no yuzaga keltiruvchi hodisalarning hammasini metafora deb ko'rsatishgan. O.Azizov sinekdoxani metonimiya tarkibiga kiritishi bilan yuqoridagilardan farqlanadi. Ya.Pinxasov o'z darsligida vazifadoshlikni tilga olmaydi.

So'z hosila ma'nosining yuzaga kelishi hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari munosabatiga asoslangan ekan, uning tasnifida ham shu munosabatga asoslanish to'la obyektiv bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan olib qaraladigan bo'lsa, A.A.Reformatskiy tasnifida ancha aniqlik bor. O'zbek tilshunoslarining u bilan hamfikir bo'lishlarida ham jon bor. A.A.Reformatskiy so'z hosila ma'nosi yuzaga kelishini tasnif qilar ekan, hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari munosabatini aniq chegaralab ola bilgan.¹ So'z hosila ma'nosining yuzaga kelishi hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari o'rtasidagi o'xshashlikka asoslansa, metafora, aloqadorlikka asoslansa, metonimiya, butun va bo'lak munosabatiga asoslansa sinekdoxa, birini ikkinchisi ijtimoiy hayotdan surib chiqarishiga asoslansa, vazifadoshlik deb qaraladi. Bu ko'rinishlarning har biri hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari o'rtasidagi o'ziga xos munosabatlarga ko'ra bir-biridan farq qiladi, o'zaro chegaralanadi. Bugungi o'zbek tilshunosligida esa metafora, metonimiya, senekdoxa, vazifadoshlik kabi tasniflarga ajratiladi. Badiiy asar tilida esa ba'zan metafora, metonimiya, senekdoxa va funksiyadoshlikka ajratiladi. O'zbek tilshunosligida polisimeyalar yaxshi o'rganilgan bo'lib, funksiyadoshlikka metaforaning ichidan o'sib chiqqan, uning bir bo'laki sifatida qaraladi. Yangi qarashlar ham yaratilib Mirtojeyev turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tiliga ham ko'chma ma'no hosil qiluvchi yangi hodisani ya'ni tobelilikni kiritishni tavsiya qiladi.² Bunday ma'no ko'chishlari badiiy asar tilida troplar atamasi bilan o'rganilib, ularni o'zbek tilining tasviriy vositalari orqali ma'noni kuchaytirish, ko'chma ma'no hosil qilish, ma'noni taraqqiy ettirish, ma'noni obrazli tasvir ettirish xususiyatlarini aks ettiruvchi nutq ko'rinishlari deb tushunmoq kerak.

¹ М.М.Миртожиев. Ўзбек тили семасиологияси. Т 2010. - 288 б.

² Bolta Yoriev " Til va uslub" 360-bet

<https://conferencea.org>

Yuqorida ma'no ko'chish turlarini ko'rib chiqdik. Bu ma'no ko'chish turlari nima asosida yuzaga chiqishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Metafora " so'zi, "ko'chirish" yoki "bo'ylab yurish" ma'nosini beruvchi yunoncha so'zdan kelib chiqqan metafora. Metaforlar "bir so'z, tasvir , fikr yoki vaziyatdan boshqa ma'noga ega" ma'nosini anglatadi. Metofarani sodda qilib tushuntirsak ikki narsa o'rtasidagi tashqi, yoki xususiyat jihatidan o'xshashlikdir. Masalan: "Sayohatimizni Yaxshi umid burnidan davom ettiramiz" bu yerda dengizdan burtib chiqib turgan quruqlikni tashqi o'xshashlik orqali yuzaga chiqmoqda.

Metonimiya - ikki tushuncha o'rtasidagi yaqinlikka asoslangan o'xshashsiz ko'chim. Metonimiyada biror narsa yoki voqea-hodisaning nomi boshqasiga ko'chiriladi, biroq bu nomlash narsalar o'rtasidagi o'xshashlikka emas, balki ular o'rtasidagi yaqinlikka, aloqadorlikka asoslanadi.³Ba'zan metonimiyada so'z tushib qoladi va natijada yangi ma'no hosilasi yuzaga keladi.

Masalan: "Navoiyni kechadan buyon qo'ldan qo'ymani" bu yerda ifodalanayotgan so'z aslida "Navoiy" romonini shaklida bo'lishi kerak.

Sinekdoxa (yun. synekdoche — birga nazarda tutmoq, birga o'ylamoq) — metonimiya (majoz)ning ko'rinishlaridan biri; S.da ham ma'no ko'chishi o'xshashlik, bog'liklikka asoslansada, bu yerda ko'chish ob'yektlari o'rtasidagi miqdoriy belgi yetakchilik qiladi; butun narsaning nomini uning qismi nomi bilan va, aksincha, qism nomini butun narsaning nomi bilan atash, ko'plik sondagi so'z o'rniga birlik sondagi so'zni qo'llash yoki aksincha ishlatish, ba'zan jinstur munosabatidagi so'xtarning birbiri o'rnida qo'llanishi va boshqa Mac, "tirnoqqa zor bo'lmoq" iborasida tirnoq (qism) so'zi bola, farzand (butun) ma'nosida, "besh qo'l barobar emas" iborasida esa qo'l (butun) so'zi barmoq (qism) ma'nosida qo'llangan;⁴

Vazifadoshlik ma'no ko'chish jihatidan bir xil vazifa bajaruvchi so'zlarning ko'chma ma'noda kelishini ko'rsatib beruvchi ko'chim turi hisoblanadi. Bunda ko'chyotgan so'zlarning vazifasi jihatidan tadqiq etiladi.

Masalan: Ko'chamizda chiroq porladi. Bu yerda chiroq so'zi yoritish uchun mo'ljallangan barcha asboblarga nisbatan ko'chgan.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, ma'no ko'chish hodisasi tilda ortiqchalilik, g'alizlikning oldini olish yordam beradi va tilning leksik qatlamini go'zallashtiradi. Ma'no ko'chimlari asosida turli xalq qochirimlari va adabiyotrshunoslikda maxsus san'at turi yuzaga chiqqan.

³ <https://uz.m.wikipedia.org>

⁴ <https://uz.m.wikipedia.org>

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. M.M.Миртожиев. Ўзбек тили семасиологияси. Т 2010. - 288 б.
2. Bolta Yoriev “ Til va uslub” 360-bet
3. <https://uz.m.wikipedia.org>